

**АЛОФОНІЧНА ВАРІАТИВНІСТЬ УВУЛЯРНОЇ ЩІЛИННОЇ
ФОНЕМИ /r/ У НІМЕЦЬКОМУ, АВСТРІЙСЬКОМУ ТА
ШВЕЙЦАРСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНИХ ВАРІАНТАХ НІМЕЦЬКОЇ
МОВИ**

Статтю присвячено дослідженню діапазону алофонічного варіювання фонемі /r/ у підготовленому мовленні носіїв національних варіантів німецької мови у Німеччині, Австрії та Швейцарії. Вивчено вплив позиційно-комбінаторних умов на артикуляторні й акустичні характеристики алофонів сонорної /r/, встановлено головний орфоепічний варіант приголосної /r/ у мовленні німців, австрійців і швейцарців.

Ключові слова: національний варіант мови, алофон, диференційна ознака, спектральні характеристики приголосних.

Статья посвящена исследованию диапазона аллофонического варьирования фонемы /r/ в подготовленной речи носителей национальных вариантов немецкого языка в Германии, Австрии и Швейцарии. Определено влияние позиционно-комбинаторных условий на артикуляторные и акустические характеристики аллофонов сонорной /r/, установлен главный орфоэпический вариант согласной /r/ в речи немцев, австрийцев и швейцарцев.

Ключевые слова: национальный вариант языка, аллофон, дифференциальный признак, спектральные характеристики согласных.

The article deals with the research of the allophonic variability range of the phoneme /r/ in prepared speech of German, Austrian and Swiss German native

speakers. The influence of positional and combinatorial conditions on the articulatory and acoustic characteristics of the sonorant /r/ allophones has been established, the main orthoepic variant of the consonant /r/ in the speech of German, Austrian and Swiss German native speakers has been revealed.

Keywords: national variety of a language, allophone, distinctive feature, spectral characteristics of consonants.

Варіативність, як об'єктивна властивість фонологічної системи мови, зумовлюється не лише внутрішньолінгвістичними, але й позамовними чинниками, що впливають на внутрішні закони мови, прискорюючи чи сповільнюючи їх [6, с. 87]. Значущим фактором варіативності сучасної німецької мови загалом та її фонологічної системи зокрема є національна гетерогенність – існування рівноправних національних варіантів (далі – НВ) німецької мови в Німеччині, Австрії та Швейцарії. Аналіз фонемного інвентарю системи німецького консонантизму передбачає виявлення загальних і національно детермінованих рис, які визначають закономірності функціонування приголосних у німецькому, австрійському та швейцарському мовленні, що і становить мету пропонованої статті.

З-поміж інвентарю приголосних фонем німецької мови детального розгляду потребує увулярна щілинна фонема /r/, яка, відповідно до даних орфоепічного словника „*Deutsches Aussprachewörterbuch*“ (2009), відзначається ідентичністю алофонічного варіювання в усіх трьох НВ німецької мови. Однак функціональне навантаження її факультативних реалізацій виявляє певну національну специфіку: головним орфоепічним варіантом фонемі /r/ в німецькому стандартному мовленні визнається дзвінкий увулярний фрикативний [ʀ] [7, с. 85], у той час як провідний алофон приголосної /r/ австрійського НВ представлений увулярним вібрантом [R] [7, с. 244], а найбільш поширеною консонантною реалізацією сонорної /r/ у мовленні швейцарців є передньоязиковий дрижачий [r] [7, с. 266].

Втім, як правило, кодифікація не цілком відповідає реальній вимовній нормі, що зумовлюється її ретроспективністю, орієнтацією на зразки, хронологічно віддалені від сьогодення [1, с. 12]. Відтак, актуальним завданням вбачається проведення інструментального дослідження, яке дозволить здійснити об'єктивний опис фонетичних характеристик приголосної /r/ у мовленні носіїв німецької мови в Німеччині, Австрії та Швейцарії.

Матеріалом дослідження слугували записи текстів підготовленого мовлення (читання оповідань Леонгарда Тома) викладачів німецької мови Німеччини, Австрії та Швейцарії (n=9), які походять з Гамбурга, Відня та Аарау.

Слуховий та акустичний аналіз реалізації фонему /r/ в підготовленому мовленні німців, австрійців і швейцарців дозволив виявити діапазон алофонічної варіативності сонорної /r/, а також встановити певні розбіжності кодифікованої орфоепічної норми з реальною вимовною дійсністю.

Таблиця 1 містить дані щодо розподілу алофонів щілинної /r/ в інтервокальній позиції, перед та після наголошених голосних в оточенні шумних і сонорних приголосних та в абсолютному кінці фонетичного слова (АК).

Таблиця 1

Реалізація щілинної фонему /r/ в мовленні носіїв національних варіантів німецької мови у Німеччині (НВН), Австрії (НВА) та Швейцарії (НВШ) (у %)

Фонема	НВ	Позиція Алофони	превокальна після приголосних			інтервокальна	поствокальна перед приголосними			АК
			шумних		сонорних		шумними		сонорними	
			глухих	дзвінких			глухими	дзвінкими		
/r/	НВН	в	0,8	43,5	75	55,6	6,6	–	1,6	–
		у	–	22,1	25	34,4	–	–	–	2,4

		ϕ	3,3	10,7	–	1,2	4,9	–	–	–
		ÿ	–	6,2	–	–	–	–	–	–
		χ	18,7	–	–	4,4	–	–	–	–
		x	72,3	6,5	–	1,1	1,6	–	–	–
		ʀ	0,8	2,3	–	1,1	–	–	–	–
		ϝ	–	–	–	–	23	64,3	42,2	90,2
		()	4,1	8,7	–	2,2	63,9	35,7	56,2	7,4
	НВА	ϕ	12,2	50	54,5	78,3	25,3	12,5	14,4	–
		ÿ	11	16,7	36,4	11,7	–	–	–	–
		ϕ	6,1	–	–	1,7	2,4	–	–	–
		ÿ	–	10	–	–	–	–	–	–
		χ	12,2	–	–	–	8,4	–	–	–
		x	47,6	6,7	9,1	3,3	6	–	–	1,8
		ʀ	1,2	3,3	–	–	–	–	–	–
		ʀ	1,2	–	–	–	1,2	–	2,3	–
		ϝ	–	–	–	–	26,5	50	40	87,7
		()	8,5	13,3	–	5	30,2	37,5	43,3	10,5
	НВШ	ʀ	63	55,2	66,7	–	2,1	27,3	2,2	–
		ʀ	24,7	44,8	33,3	100	23,4	63,6	70,5	23,8
		ʀ	2,5	–	–	–	63,8	9,1	9,1	33,3
		ʀ	8,6	–	–	–	8,5	–	–	33,3
		ϝ	–	–	–	–	–	–	–	4,8
		()	1,2	–	–	–	2,2	–	18,2	4,8

Як впливає з табличних даних, домінуючим способом творення алофонів фонем /ʀ/ як у німецькому, так і в австрійському НВ німецької мови є щільний характер вимовляння в превокальній та інтервокальній позиціях, де щільні відтінки складають від 89% до 100% усіх реалізацій сонорної /ʀ/ у мовленні німців, сягають 83 – 100% у мовленні австрійців. Натомість вібрантна артикуляція відзначається обмеженістю, оскільки увулярний дрижачий [ʀ] лише поодинокі зустрічається під синтагматичним наголосом, не перевищуючи 2,3% реалізацій приголосної /ʀ/ в німецькому й австрійському вимовлянні, а найбільша частка передньоязикового багатударного вібранта [ʀ] в мовленні австрійців становить 3,3%.

Навіть у сильній фонетичній позиції приголосної /r/ – перед наголошеним голосним, має місце елізія консонантних сегментів, яка сягає 8,7% реалізацій щільної після дзвінких шумних приголосних у німецькому НВ, 13,3% випадків – в австрійському НВ, наприклад *und Bruno* ['b(ɔ)u:po].

Поствокальна позиція характеризується максимальним проявом вокалізації [ɐ] та елізії [ɔ] алофонів фонемі /r/ на тлі суттєвого зменшення кількості її консонантних реалізацій. Вокалізований алофон [ɐ] набуває найбільшого поширення після довгих голосних в абсолютному кінці фонетичного слова (90,2% для НВ у Німеччині, 87,7% – для НВ в Австрії), приміром *sind leer* [le:ɐ], *noch ein Tor* [to:ɐ]. Натомість поствокальна позиція перед наступним приголосним сегментом сприяє збільшенню частки елідованих алофонів сонорної /r/ (до 63,9% у мовленні німців, до 43,3% – в австрійському вимовлянні): *na wartet* ['va:(ɔ)tət], *kein Wort* ['vɔ:(ɔ)t].

Фрикативні алофони приголосної /r/ варіюють за місцем артикуляції між велярними [ʁ], [ʁ̥], [x] відтінками, загальний коефіцієнт яких у пре- та інтервокальній позиціях становить 41,9% у мовленні німців, 38,1% – у мовленні австрійців, наприклад *von seiner Frau* ['fxaɔ], *so brav* [bʁa:f], та увулярними варіантами [ʀ], [ʀ̥], [χ] (53,3% і 53,8% відповідно), як-от *in einem Raum* ['kaom], *man freut sich, ist krank* ['fʁɔɪt]_sich, ist_krank ['kʁaŋk]. Значний відсоток вживання велярних алофонів [ʁ], [ʁ̥], [x], типовий і для дикторів-німців, і австрійців, зумовлюється, з одного боку, комбінаторним впливом голосних переднього ряду і передньоязикових приголосних, з іншого, пов'язаний зі збільшенням ступеня проточності під час вимовляння звуків через загальне ослаблення артикуляції [5, с. 121 – 122].

3-поміж велярних відтінків щільної /r/ превалує задньоязиковий глухий фрикативний [x], найбільш поширений після глухих шумних приголосних (72,3% для НВ у Німеччині, 47,6% – для НВ в Австрії),

приміром *meine* _ˌ *Freunde* [ˈfxɔ̃ndə], *schrecklich* [ˈʃxɛklɪç], *kein* _ˌ *Traum* [ˈtxaom]. Водночас найбільш розповсюдженим увулярним алофоном є дзвінкий щілинний [ʋ], на який припадає 55,6% усіх реалізацій фонемі /r/ в інтервокальній позиції у мовленні німців, 78,3% – у мовленні австрійців, наприклад *bei* _ˌ *Doris* [bae ˈdo:ʋts], *ins* _ˌ *Büro* [byˈʋo:].

Максимальною нестабільністю вияву характеризується диференційна ознака увулярної щілинної фонемі /r/ „участь голосових зв’язок“. Зазначена теза підтверджується такими модифікаційними явищами сонорної /r/ в німецькому й австрійському підготовленому мовленні, як часткове оглушення дзвінких приголосних [ʋ], [ʀ] до напівдзвінких ненапружених алофонів [ʋ̥], [ʀ̥], або повна втрата ними дзвінкості до появи глухих напружених варіантів [χ], [x]. Слід зазначити, що розподіл дзвінких [ʋ], [ʀ], частково оглушених [ʋ̥], [ʀ̥] і глухих алофонів [χ], [x] значною мірою детермінований комбінаторними умовами реалізації щілинної /r/. Так, частота вживання дзвінких алофонів [ʋ], [ʀ] після дзвінких шумних становить 71,8% в німецькому НВ, 66,7% – в австрійському НВ і є максимальною в інтервокальній позиції (90%) та після сонорних приголосних (100% і 90,9% відповідно).

Натомість після глухих проривних і щілинних переважають частково оглушені [ʋ̥], [ʀ̥] та глухі напружені алофони [χ], [x], загальна частка яких дорівнює 65,9% у мовленні австрійців і сягає 94,3% в мовленні німців. Цей факт дозволяє стверджувати, що процес оглушення дзвінких алофонів головним чином зумовлюється прогресивною асиміляцією за глухістю. Разом з тим, глухі напружені алофони [χ], [x] зустрічаються навіть в інтервокальній позиції, де відсоток їхнього вимовляння складає 5,5% у німецькому НВ, 3,3% – в австрійському НВ, приміром *nimmt* _ˌ *den* _ˌ *Hörer* [ˈhø:x̥] _ˌ *ab*.

Виявлені модифікації чітко корелюють з результатами спектрального аналізу, унаочненими сонаграмами слів „Freunde“ та „Doris“ на рис. 1.

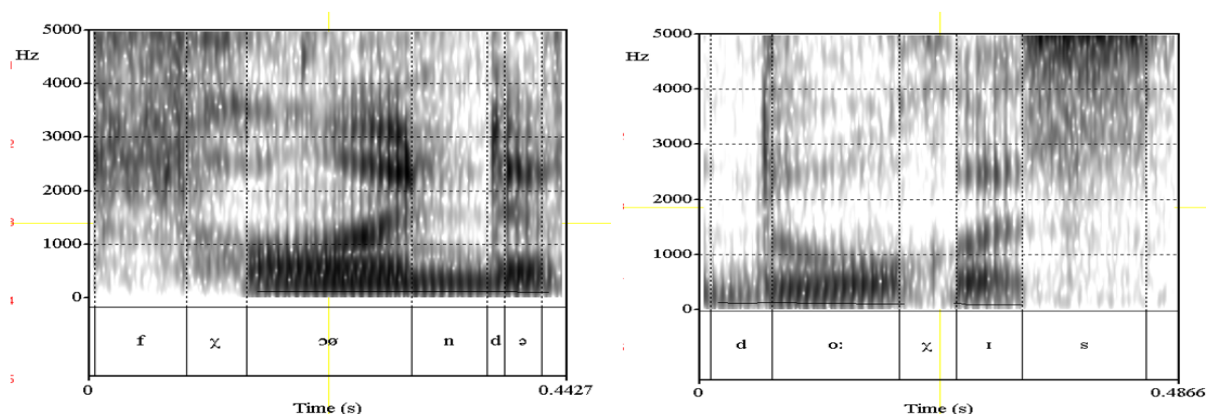

Рис. 1 Сонаграми слів „Freunde“ (ліворуч) та „Doris“ (праворуч) у ПМ диктора К. Ш. (НВА)

Дані сонаграм ілюструють розміщення шумових складових у високочастотному діапазоні спектру приголосних, а також відсутність ЧОТ, що підтверджує повну втрату дзвінкості й реалізацію на місці сонорної /r/ глухого напруженого увулярного щілинного алофона [χ] як після глухого фрикативного [f] у слові „Freunde“, так і в інтервокальній позиції у слові „Doris“.

На відміну від німецького й австрійського НВ, у мовленні швейцарців алофонічний ряд фонем /r/ представлений виключно передньоязиковими відтінками, з-поміж яких найбільш розповсюджені апікально-альвеолярні вібранти – багатоударний [r] та одноударні дзвінкий [r] і оглушений [r̥]. Попри високий ступінь перцептивної та акустичної подібності наведених вібрентів, механізми їхнього творення дещо відрізняються. М. П. Карпов, а також О. П. Обручникова та О. М. Кеба зазначають, що артикуляційні відмінності цих звуків полягають не лише в різній кількості вібрацій (ударів), але й більшому ступені напруженості багатоударного алофона [r] порівняно з одноударним [r], оскільки вимовляння першого потребує сильнішого напруження усього тіла язика. Натомість одноударний вібрент [r] відзначається слабкою артикуляцією і реалізується одним коротким

коливальним рухом кінчика язика, який торкається альвеол [2, с. 79; 4, с. 176; 3, с. 89].

Дослідження реалізації сонорної /r/ в мовленні носіїв швейцарського НВ німецької мови дозволило встановити певну залежність дистрибуції багатударного [r] й одноударних [r], [r̥] алофонів від позиційно-комбінаторних чинників. Зокрема, в позиції перед наголошеним голосним після приголосного переважає багатударний вібрант [r] (від 55,2% до 66,7%), у той час як інтервокальна позиція відзначається 100% реалізацією дзвінкого одноударного алофона [r], а поствокальна – максимальним проявом дзвінкого [r] (до 70,5%) й оглушеного [r̥] (до 63,8%) одноударних відтінків, наприклад *sehen_so_fremd* ['fremt]_aus, *bei_Doris* ['do:ris], *sieht_gefährlich* [gə'fɛ:rliç]_aus, *auf_das_gute_Schwarzbrot* ['ʃvartsbrot].

Встановлену дистрибуцію алофонів фонемі /r/ можна пояснити тим, що реалізація багатударного вібранта вимагає значних артикуляторних зусиль: „При сильному напруженні кінчика язика, що протидіє проходженню повітряного струменя, і при сильному поштовху повітря, яке долає цю протидію, закономірною є багаторазовість дрижання язика, від двох до трьох-чотирьох разів“ [2, с. 80]. Відтак, саме в сильній позиції „приголосний + /r/ + наголошений голосний“ спостерігається збільшення частки багатударних дрижачих варіантів [r] (від 55,2% – до 66,7%), оскільки під час вимовляння попереднього приголосного з'являється додатковий тиск повітря, необхідний для виникнення вібрації.

Отримані дані слухового аналізу підтверджуються результатами спектрального аналізу. Рис. 2 містить сонаграми слова „*grauenhaften*“ (ліворуч), в якому після зімкненого [g] з'являється багатударний дрижачий [r], та слова „*Büro*“ (праворуч), де в інтервокальній позиції має місце одноударний вібрант [r]. Зіставлення акустичних картин багатударного [r] й одноударного [r] алофонів дозволяє простежити наявність у обох звуків

чіткої формантної структури, характерної для сонорних приголосних. Однак якщо спектральна картина одноударного дзвінкого [r] є досить рівномірною і відзначається відсутністю різких перепадів інтенсивності формант, то специфічною особливістю спектру багатударного дрижачого ε [r] наявність періодичних послаблень інтенсивності та формантної структури, які відображені на сонаграмі у проміжках відсутності сигналу і відповідають артикуляційно моментам „ударів“.

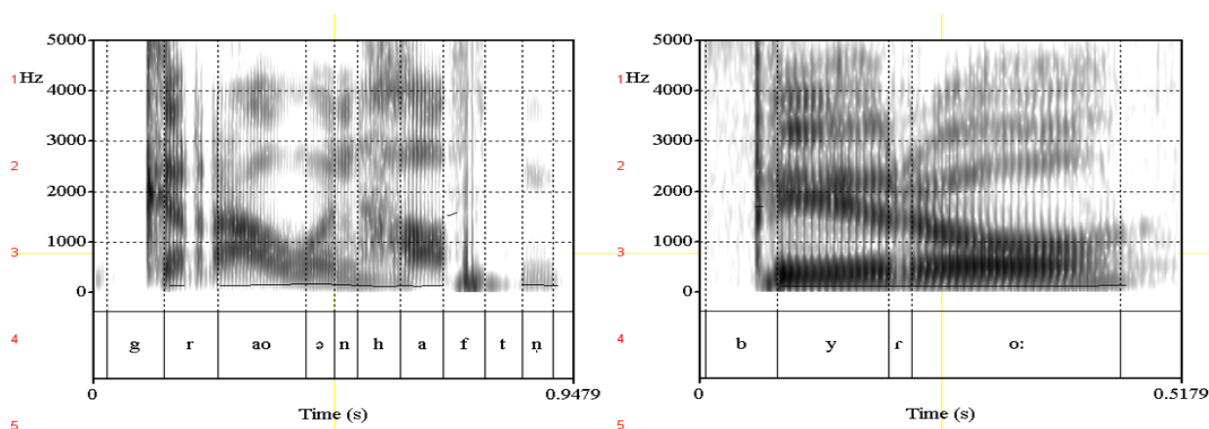

Рис. 2 Сонаграми слів „*grauenhaften*“ (ліворуч) та „*Büro*“ (праворуч) у ПМ диктора М. П. (НВШ)

У суцільному потоці мовлення одноударний вібрант [r] може реалізуватися як оглушений алофон [r̥], який є максимально частотним (63,8%) у поствокальній позиції перед наступним глухим шумним приголосним, приміром *muss ich warten* [ˈvaʁtŋ], *diese Torte* [ˈtɔʁtə], та сягає 33,3% реалізацій фонему /r/ в абсолютному кінці фонетичного слова, наприклад *auf die Uhr* [ˈu:r̥], *wie der Likör* [liˈkø:r̥], *ein Tor* [ˈto:r̥].

Поряд із оглушенням, наявним у мовленні швейцарців є ослаблення одноударного алофона [r], яке призводить до цілковитої втрати приголосним зімкнення і його вимовляння як глухого щілинного [r̥], а не дрижачого сонанта. У цьому випадку кінчик язика рухається біля альвеол, не торкаючись їх [2, с. 78]. Зазначена модифікація одноударного вібранта

з'являється навіть у сильній – превокальній позиції (8,6%), наприклад *schrecklich* [ˈʃʁɛkliç], зустрічається після голосних в оточенні глухих шумних приголосних (8,5%) – *na* *wartet* [ˈvaɪtət], та найбільш поширена в абсолютному кінці фонетичного слова (33,3%), як-от *der Friseur* [friˈzøːɹ̥].

Сонаграма слова „*schrecklich*“, представлена на рис. 3, відображає спірантизацію одноударного вібранта [r] до щілинного [ʀ] під впливом попереднього глухого фрикативного [ʃ]. Акустично наявність спірантизації виражається у появі високочастотних шумових складових, які рівномірно розподіляються по всьому спектру приголосного. Відсутність ЧОТ свідчить про глухий фрикативний шум звука [ʀ].

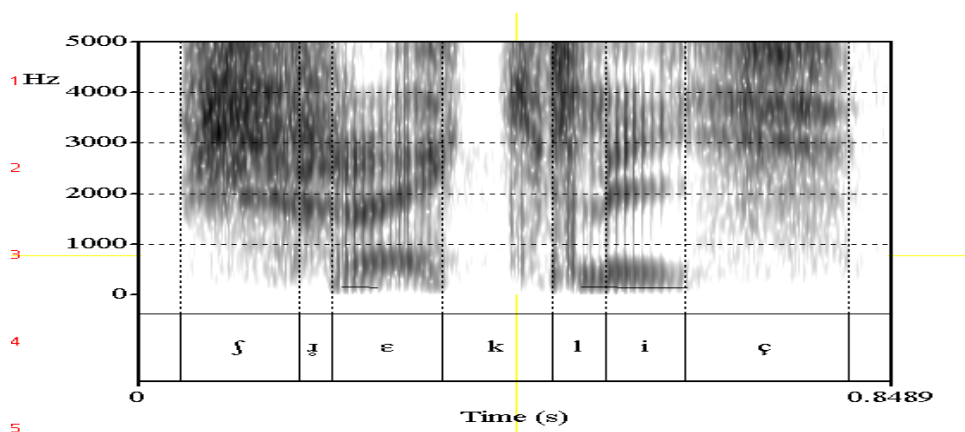

Рис. 3 Сонаграма слова „*schrecklich*“ у ПМ диктора М. П. (НВШ)

Характерною рисою підготовленого мовлення швейцарців постає фактична відсутність вокалізації алофонів фонемі /r/ у поствокальній позиції: нескладовий [ʀ] наявний виключно в абсолютному кінці фонетичного слова, де вокалізований варіант [ʀ] становить лише 4,8% реалізацій приголосної. Випадіння консонантних сегментів, що інтенсивно відбувається після голосних у мовленні німців і австрійців, також відзначається певною обмеженістю у мовленні швейцарців: найбільша частка елідованих алофонів сонорної /r/, зафіксованих у позиції після голосного перед приголосним, не перевищує 18,2% випадків.

реалізацією сонорної /r/ у мовленні швейцарців є дзвінкий одноударний альвеолярний вібрант [r], частота появи якого найбільша як у позиції перед і між голосними, так і після голосних.

Література:

1. Ицкович В. А. Очерки синтаксической нормы / Виктор Александрович Ицкович. — М. : Наука, 1982. — 199 с.
2. Карпов Н. П. Фонетика испанского языка (теоретический курс) / Николай Павлович Карпов. — М. : Высшая школа, 1969. — 232 с.
3. Кеба О. М. Артикуляційна композиція вібрантів сучасної іспанської мови / О. М. Кеба // Проблеми семантики слова, речення та тексту. — 2013. — Вип. 30. — С. 82—90.
4. Обручникова О. П. Багатоударний та одноударний вібранти в іспанській мові як новий зразок артикуляційної відмінності / О. П. Обручникова, О. М. Кеба // Мовні і концептуальні картини світу. — 2013. — Вип. 43. — Ч. 3. — С. 170—178.
5. Рудківський О. П. Німецькі приголосні у спонтанному мовленні : структурний і функціональний аспекти (експериментально-фонетичне дослідження) : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04 / Рудківський Олександр Петрович. — К., 2009. — 295 с.
6. Стериополо Е. И. Фонетико-фонологическая эволюция системы гласных немецкого языка / Е. И. Стериополо // Проблемы и методы экспериментально-фонетических исследований. К 70-летию профессора кафедры фонетики и методики преподавания иностранных языков Л. В. Бондарко. — СПб., 2002. — С. 87—93.
7. Deutsches Aussprachewörterbuch / Eva-Maria Krech, Eberhard Stock, Ursula Hirschfeld, Lutz Christian Anders; mit Beitr. von Walter Haas [u. a.]. — Berlin; New York : Walter de Gruyter, 2009. — XI, 1076 S.